

UOT 94 (479.24)

ORTA ƏSR AVROPA SƏYYAHLARI AZƏRBAYCANLILARIN
İNANCLARI, MƏSCİDLƏRİ VƏ PİRLƏRİ HAQQINDA

Sayad Ç.MEHTİZADƏ*

Məqalədə orta əsrlər dövründə Azərbaycanda olmuş Qərbi Avropa səyyahlarının Azərbaycan əhalisinin dini dünyagörüşü, məscidləri, pirləri, türbələri, ziyarətgahları haqqında qələmə aldıqları məlumatlar araşdırılmışdır. Azərbaycanlıların dini ibadətləri, İslamın Azərbaycan cəmiyyətində tutduğu önəmli yer, pır və ziyarətgahların təkcə ibadətqah və ziyarətqah rolunu oynamaması, onların həm də əhalinin toplaşma, ünsiyyət, kitabxana, elm, tədris mərkəzi olması da avropalı səyyahların diqqətindən yayınmamışdır. Məqalədə Adam Oleari, Yan Streys, Jan Şarden, Jan Batist Tavernye və Georq Tektanderin səyahətnamələrindəki məlumatlar obyektiv şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: səyyahlar, məscidlər, pirlər, Şeyx Səfi məqbərəsi, Diri Baba piri.

Giriş. Xalqın mənəvi mədəniyyətinin böyük bir sahəsini dini görüşlər, inanclar, etiqadlar, dinlə bağlı maddi mədəniyyət nümunələri təşkil edir. Müxtəlif məbədlərin, digər dini tikililərin inşası, tarixi inkişaf boyunca onların xalqın həyatında oynadığı rol mədəniyyət tarixçisini daim məşğul edən məsələlərdəndir. Din dünyagörüşüdür, ictimai şüur formasıdır. O elə bir təsisatdır ki, onu sırf elmə və ya inama, mədəniyyətə və ya siyasətə, tərəqqiyə və ya mövhumata aid etmək mümkün deyildir. Çünki o bir inam forması kimi meydana gəlsə də, onun elmi-fəlsəfi təlim kimi oynadığı rolu təkzib etmək qeyri-mümkündür. Onu mədəniyyətin həm maddi, həm də mənəvi forması kimi qəbul etmək olar, lakin insanlıq tarixinin bütün mərhələlərində din həm də siyasi təsisat olmuşdur. Elmin, fəlsəfənin, mədəniyyətin tənəzzül etdiyi dövrlərdə o, həm də tərəqqi amili, cəhalətdən çıxış nöqtəsi olub. Məsələn, əxlaqsızlığın baş alıb getdiyi Roma imperiyası üçün xristian dini, cəhalətin hökmran olduğu bədəvi ərəb dünyası üçün İslam dini sonrakı mərhələlərdə də Avropanın və Asiyanın ən müxtəlif xalqları, mədəniyyətləri üçün tərəqqi mənbəyi olmuşdur. Din bəzən özü cəhalət və mövhumat mənbəyinə çevrilmək təhlükəsi ilə üzləşir, nəticədə müxtəlif məzhəblərə, təriqətlərə, cərəyanlara parçalanmaqla xilas olmağa və çıxış yolunu tapmağa çalışır.

* *Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, t.f.d.; sayadmehdizade@bsu.edu.az;*
ORCID ID: 0000-0003-1798-693X

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, xalqın mədəniyyət tarixinin araşdırılması üçün onun dini dünyagörüşünün öyrənilməsi, müxtəlif dövrlərdə fərqli dinlərə münasibətinin və ümumiyyətlə, tolerantlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi başlıca şərtidir.

Mənbə bazasının zənginliyi bizə XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanda dini görüşlər və etiqad məsələlərini araşdırmağa imkan verir. Doğrudur, bu məsələ ilə bağlı mənbə məlumatları yetərincədir. Lakin həmin Qərbi Avropa müəlliflərinin xristian olması faktı artıq bu mənbələrə daha ehtiyatla yanaşma üsulunu zəruri edir.

Avropalı səyyahların İslam dini ilə bağlı şərhləri. Qərbi Avropa səyyahlarının Azərbaycan xalqının bağlandığı, etiqad etdiyi dinə (İslama) münasibəti heç də müsbət deyildi. İslamın peyğəmbəri Məhəmmədin (s.ə.v.) ünvanına, hətta həqarətli sözlər yazmaqdan da çəkinməyən avropalı müəlliflər bu din haqqında bəzən çox yanlış məlumatlar vermişlər. Bu isə onların yalnız xristian olmalarından irəli gəlirdi, həm də İslamı tamamilə bilməmələrindən qaynaqlanırdı. Məsələn, Adam Oleari “müsəlman” sözünün mənasını aşağıdakı kimi izah edir və görünür ki, yazdıqlarına özü də inanırdı: “Farslar da türklər kimi özlərini “müsəlman” adlandırırlar. Bu söz ərəb sözü “sələmə”dəndir. “Sələmə” yəhudi mənşəlidir və mənası “azad olmaq”, “xilas olmaq” deməkdir. Bu ad ilk dəfə ona görə meydana gəlmişdi ki, Məhəmməd yeni dini yayarkən insanlar təqib olunurdular və “La İlahə İlləllah Muhəmmədən Rəsulillah” deməyənlər qılıncdan keçirilirdilər. Bu rəmzi (deyimi – red.) qəbul edənlər isə ölüm təhlükəsindən qurtulur və “müsəlman” adlandırılırdılar” [6, 902].

Öncə onu qeyd edək ki, ərəb dilində “sələmə” felinin müxtəlif bəbləri və mənaları vardır. Onların sırasında Adam Olearinin qeyd etdiyi “xilas olmaq, qurtulmaq” mənasında olan fel də vardır. lakin “İslam” sözünün kökündə duran “sələmə” felinin yalnız bir mənası var: “[Allaha] sığınmaq”. Bu feldən yaranan “müsəlman” sözü də müvafiq olaraq “[Allaha] sığınan” mənasını verir [1, 370].

“İslamın zor gücünə yayılması” müddəasına gəlincə, bu da səlib yürüşləri dövründən etibarən Qərbin İslam haqqında yaydığı uydurmalardan biridir və tarixi gerçəkliklərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. İslam dini təkallahlı etiqadı olanlara qarşı heç bir zaman zor tətbiq etməmişdir. Məhz bu mövzu ilə bağlı Jan Şardenin səyahətnaməsində oxuyuruq: “Farslar (azərbaycanlılar – red.) gürcülərə həm Tiflisin özündə, həm də bütün ölkədə dini ayinlərin yerinə yetirilməsində tam sərbəstlik verirlər” [12, 202]. Mənbədə verilən məlumatdan da görüldüyü kimi, Azərbaycanda haqq din olan xristianlığa qarşı heç bir qadağa və ya məhdudiyət qoyulmamışdır. Onu da qeyd edək ki, erkən İslama təbliğat, təşviqat, təşkilat məqsədlərini güdən missionerlik fəaliyyəti də xas olmamışdır.

Jan Şardenin İslam dini haqqında qeydləri maraqlıdır. O belə yazırdı: “Orişinalda Hu-Alla-sub-han-Hu sözləri var, bu, Qurandan götürülmüş ərəb sözüdür. Tanrı ərəbcə Allah deyil, Hu adlanır, mənası isə Qüdrətli deməkdir...” [12, 211]. J.Şardenin qeydlərinə aid onu deyə bilərik ki, “Hu” ərəbcədən tərcümədə “O” deməkdir. O dövrdə sufilər “Allah” kəlməsini ululuq mərtəbəsində

“Hu” şəklində ifadə edirdilər. [2, 20]. Lakin azərbaycanlılar Allahı təkcə Hu şəklində deyil, Rəbb, Rəhman, Allah, Tanrı şəklində də ifadə edirdilər. Bunu Şardenin özünün sonrakı cümlələri də təsdiq edir: “Məhəmmədilər məktublarının, cümlələrinin, əmrlərinin.. ümumiyyətlə, demək olar ki, bütün əlyazmalarının başlığına Hu ifadəsini qoyurlar. Bəzən “Alla-taa-Alla” (Allah taala – red.) əlavə edirlər, yəni Allah Böyükdür və bu başlıqdan sonra boşluq buraxaraq yazmağa davam edirlər” [12, 211]. Şardenin bu ifadələrindən həm də o aydın olur ki, azərbaycanlılar dinə, Allaha çox bağlı olan, Allahı hər zaman uca tutan insanlar olmuşlar.

XV-XVII yüzilliklərdə İslam Qərbi Avropa üçün məchul bir aləm idi. Yalnız sonrakı yüzilliklərdə (Avropada şərqşünaslıq meydana gəldikdən sonra) İslam da əsaslı şəkildə öyrənilməyə başlandı, bu din haqqında avropalıların səthi məlumatları elmi biliklərlə əvəzləndi. Ona görə də XV-XVII əsrlərin Qərbi Avropa səyyahlarının Azərbaycan xalqının dini görüşlərinə dair geniş məlumatlarında çox zaman başlıca olaraq qərəzli mövqe və qeyri-peşəkar səviyyəli “xəbərlər” üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanlıların dini ibadətləri səyyah gündəliklərində. Adam Olearinin əsərində Azərbaycan müsəlmanları haqqında bəzi maraqlı və tarixi gerçəkliyi əks etdirən məlumatlar da var. Məsələn, Azərbaycan türklərinin Osmanlı türklərinin məzhəbindən fərqli olan dini görüşləri haqqında məlumatlar onun şəxsi müşahidələrinə əsaslanır. Adam Oleari bu fərqləri aşağıdakı kimi sadalamışdır:

1. Əl-Quranın müxtəlif təfsiri və izahı;
2. İmamlarla və müqəddəslərlə bağlı fərqli fikirlər;
3. Dini ayinlərdə və adətlərdə fərqlər.
4. Müqəddəslərin etdiyi möcüzələrə inam [6, 902].

Doğrudur, Adam Oleari bu fərqləri özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir, lakin onun bu məsələ ilə bağlı məlumatları gerçəkliyi əsasən əks etdirir. Azərbaycan əhalisinin şiə məzhəbinə, Osmanlı türklərinin isə sünniliyin hənəfi təriqətinə mənsub olduğunu da dəfələrlə qeyd etmiş səyyah həmin fərqlərin köklərini erkən İslamda axtarırdı. Şah I İsmayılın başçılıq etdiyi qızılbaş hərəkatına dair məlumatlar vermiş Adam Oleari Kufə, Nəcəf, Kərbəla, Məşhəd ilə yanaşı, Ərdəbilin də Azərbaycan şiələri üçün dini mərkəz və ziyarətqah rolu oynadığını qeyd edir, Ərdəbil şeyxlərinin adlarını sadalayır, Azərbaycan əhalisinin Osmanlı müsəlmanlarından fərqli olan ayinlərini təsvir edirdi [6, 902-908].

Fransız səyyahı Jan Şarden isə azərbaycanlıların hər işlərini və dualarını Allahın adı ilə başladıklarını qeyd edirdi: “Rəhman (Şardendə Rahmen – red.) həmişə onların dilindədir. Bunu daim tələffüz edirlər: ayağa qalxanda, oturanda, kitab, alət, qələm götürəndə; bir sözlə, məhəmmədilər əmindirlər ki, onlar bunu etməsələr heç nəyə nail ola bilməyəcəklər [12, 212]. Avropalı müəlliflərin yazılarında hər nə qədər müsəlmanlara olan qərəzli münasibət hiss edilsə də, onlar azərbaycanlıların çox inanlı və tolerant olduqlarını qəbul etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Azərbaycan məscidləri səyyah gündəliklərində. Azərbaycanda dini görüşlər, etiqad məsələləri ilə bağlı ən geniş məlumatlar məscidlər haqqındadır. Bu, bir tərəfdən, məscidlərin memarlıq nöqteyi-nəzərindən möhtəşəmliyi və gözəlliyi ilə avropalıları valeh etməsi, digər tərəfdən, orta əsr Azərbaycan əhalisinin gündəlik həyatında dinin böyük rol oynaması ilə əlaqədardır. Təqribən bütün səyyahlar Azərbaycan ərazisindəki məscidlər haqqında məlumat vermişlər. Lakin biz, məscidlərin Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinəki rolunu müəyyən etməyə yardımçı olan məlumatlara diqqət yetirəcəyik.

Georq Tektander bununla əlaqədar olaraq yazmışdır: “Onlarda məbədlər və məscidlər lap çoxdur. Onların hər biri daxildən iki hissəyə bölünür. Birinə kişilər, digərinə isə qadınlar gəlirlər və üzlerini heç zaman açmırlar. Məscidlər adətən yuxarisında hər iki tərəfindən açıq, dairəvi bürcləri (minarələri – red.) olan ikimərtəbəli tikililərdir. Onların keşişi (mollası – red.) gündə üç dəfə, səhər dan yeri sökülənə qədər, günorta və axşam aşağıdakı sözləri qışqırır (azan verir – red.): “Allahu Əkbər, Allahu Əkbər, Əşhədu ən la İlahə İlləllah, Əşhədu ənne Muhəmmədən Rəsulillah”. Bu onlara xristianların istifadə etdiyi zəng kimi xidmət edir... Onlarda məbədlər qarşısında su hovuzları, su çənləri var və onlar məbədin astanasına ayaq basmazdan öncə əllərini və ayaqlarını yuyurlar (dəstəmaz alırlar – red.). Onlar ayaqqabılarını çıxarırlar və məbədə ayaqyalın daxil olurlar. Onlarda qəhvəyi rəngdə, mərmərə oxşar və gözəl, ipək dəsmala bükülmüş səkkizküncü daş (məhür – red.) var. Onlar bu daşı məbədin ən gözəl xalçalar salınmış döşəməsi üzərinə qoyur və əyilib bu daşı öpür, ayağa durur və bunu bir neçə dəfə təkrarlayırlar” [7, 179-180; 13, 35-36].

Bu məlumatlardan belə görünür ki, Azərbaycan şiələri indiki kimi, sünnitürklərdən fərqli namaz qılırdılar: şiələr ortodoksal İslamda (sünnilikdə) nəzərdə tutulmuş gündə 17 rükət namazı 5 dəfəyə deyil, 3 dəfəyə qılır, namaz zamanı məhürü qarşıya qoyaraq ibadət edirdilər. Lakin diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət də var. Xristian səyyah üçün məbədə (məscidə) ayaqyalın girmək müdhiş görünür. Halbuki etiqad nöqteyi-nəzərindən, Allaha məhəbbət baxımından bu, ən doğru mövqedir və bu əməlin “mədəniyyətsizliklə” heç bir əlaqəsi yoxdur. Georq Tektander “Azərbaycan əhalisi arasında heç bir saatın olmadığını, günlərin belə səhv salındığını” [13, 35] qeyd edirdi. Halbuki Avropa xalqları qriqorian təqviminə qədəm qoyduğu dövrdə müsəlman astronomiyası artıq min il idi ki, daha mükəmməl bir təqvimdən istifadə edirdi. Şərqi bir çox ölkələrində, habelə Azərbaycanda rəsədxanalar fəaliyyət göstərirdi, bu rəsədxanalar, elmi qurumlar zamanı nəinki saatlarına və dəqiqələrinədək, hətta saniyələrinədək doğru hesablamaq qabiliyyətində idi.

1474-cü ildə Azərbaycanda olan Ambrocco Kontarini isə Sultaniyyə şəhərindəki məscidə valeh olur. O belə yazırdı: “Sultaniyyə ilk baxışdan gözəl şəhərdir və ağacdan xeyli böyük qalası var... Bu qalada məscid var, o özünün üç tunc darvazası ilə xüsusilə gözəldir. Bu darvazalar Venesiyadakı Müqəddəs Mark kilsəsinin darvazasından hündürdür və onlara oyma üsulu ilə gümüşü bəzək vurulmuşdur” [8, 50-51]. XVI əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş vene-

siyalı adı naməlum tacir də Təbrizdə yerləşən baş məscidin möhtəşəmliyini təsvir etməyə çalışmışdır: “Bu cami “Ali Qapı İmarəti” adını daşıyır və olduqca böyükdür. Müsəlmanların ibadət etdikləri bölümündə elə bir mehrab var ki, əgər ox atsalar tavanına çatmaz... Mərmərlər o qədər şəffafdır ki, büllura bənzəyir... Caminin 3 qapısı var, amma yalnız ikisi açıqdır. Qapıların üstü qövsvaridir. Hər bir qapı mərmər olmayan, amma müxtəlif rənglərdə daş sütunlardan inşa edilmişdir. Hər qapının girişinə şəffaf mərmərdən lövhələr asılmışdır. Bunlar o qədər şəffaf və keyfiyyətlidir ki, onda hər kəs öz əksini görə bilər” [10, 153-154].

Ümumiyyətlə, məscidlər müsəlman əhalisinin həyatında önəmli yer tuturdu. Hətta cümə məscidi olmayan yaşayış məskənləri “şəhər” hesab olunmurdu. XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın bütün şəhərlərində, kiçik kəndlərində məscidlər fəaliyyət göstərirdi. Səyyahların gündəliklərində əsasən Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Naxçıvan, Ordubad, Culfa, İrəvan, Ərdəbil, Marağa, Təbriz şəhərlərinin məscidləri haqqında məlumatlar verilir.

Azərbaycan pirləri səyyah gündəliklərində. Qeyd edək ki, Azərbaycanda təkəllüflük ideyalarını təbliğ edən, insanlara yüksək əxlaq normaları aşılamaq və qurumlar arasında pirlər, türbələr, xanəqahlar, imamzadələr və s. abidələr də böyük rol oynayırdı. İctimai-siyasi və mədəni əhəmiyyət kəsb edən bu tikililər həm memarlıq üslubu, həm də dini dünyagörüşü baxımından böyük bir mədəniyyət nümunəsi sayıla bilər. Adətən bu tip abidələr məşhur alimlərin, şeyxlərin, möminlərin, imamların və onların yaxınlarının qəbirləri yaxınlığında salınırdı. Sonralar həmin abidələr ziyarətqahlara çevrilirdi. Bu ziyarətqahlarda tədris işləri aparılırdı, alimlərlə görüşlər keçirilir, elmi mühazirələr oxunur, təriqətlər yayılırdı. Bəzi təriqətlərin ideyaları, hətta gizlicə təbliğ edilirdi. Pirlər və türbələr insanların güman, arzu, niyyət yeri olur, xəstələrin şəfa tapacağına ümid bəslədikləri müqəddəs məkanlara çevrilirdi.

Azərbaycan ərazisində İslamın yaranması ilə meydana çıxmış, sonralar isə sayca artmış pirlər arasında avropalı səyyahların ən çox diqqətini çəkmiş Pirmaras (və ya Diri Baba) piri dir. Mərəzədə, köhnə Bakı-Şirvan yolu üzərində, böyük bir qayalıqda oyulub-çapılmış mağaranın içərisində inşa edilmiş Diri Baba türbəsi və eyniadlı pir Azərbaycan əhalisinin orta əsr inancları ilə bağlı olan abidələrdəndir və mütəxəssislər onu Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin parlaq nümunəsi hesab edirlər [5, 43]. Türbə ikimərtəbəlidir, ağ əhəngdaşından tikilmişdir. Birinci mərtəbə iki otaqdan, ikinci mərtəbə isə böyük salondan ibarətdir. Adam Oleari bu abidəni görmüş və onu aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: “Şamaxıdan 3 mil aralıda yerləşən, “Seyid İbrahim” adlı bir fars müqəddəsinin dəfn olduğu Pirmaras (Pir Mərəzə - red.) kəndinə doğru daha 5 mil yol getdik. Deyilənə görə, bu, qədim qəbiristanıdır və Teymur bütün ətraf yerləri talan etsə də, buraya toxunmamışdır. Bu yer daş divarlarla əhatələnmişdir və qəsirə tikilərək iki həyətlə bəzədilmişdir ...Üstüörtülü yolun sağ tərəfindəki o biri qübbəli sükut otağında ətrafı daşlarla əhatələnmiş səkkiz qəbir vardı. Bu sükut otağının yenə də sağından Seyid İbrahimin uyuduğu üçüncü sükut ota-

ğına keçmək olur. Onun qəbri bir dirsək hündürlüyə qədər ucaldılmış və üstü açıq rəngli örtüklə örtülmüşdür” [6, 522].

Beləliklə, Adam Olearinin digər məlumatından bəlli olur ki, Diribaba Seyid İbrahimin müridi olmuşdur: “Kənddən şərqə doğru iki tufəng atəşi məsafədə, qayalıq dağların birində Seyid İbrahimin müəllimi (mürşidi – red.) olmuş “Diribaba” adlı daha bir müqəddəsin gözəl türbəsi düzəldilmişdi. Onların söylədiyinə görə, bu müqəddəs indiyədək hələ də çürüməmiş qalır. O, əyninə boz əba geymiş və sanki dua edirmiş kimi dizi üstə dayanmışdır. Onun köhnə katibi Seyid İbrahimin xatirinə, Allah onu ona görə bu vəziyyətdə qoymuşdur ki, o, müəllimini sağlığında olduğu kimi, ölümündən sonra da həmişə dua edən halda görə bilsin” [6, 522].

Adam Olearinin Diri Baba və onun mürşidi Seyid İbrahim haqqında məlumatları da diqqətəlayiqdir. Çünki “Diri Babanın şəxsiyyəti hələ də müəyyən edilməmiş, Seyid İbrahim piri isə dövrümüzədək saxlanmamışdır” [5, 44-45]. Alimlər belə bir nəticəyə gəlir ki, Diri Baba Şirvanşah Şeyx İbrahimin və Seyid Yəhya Bakuvinin müasiri olmuş, adı çəkilən pirin şeyxi kimi fəaliyyət göstərmişdir [5, 46]. Avropalı səyyahın bu məlumatlarından həm də aydın olur ki, Diri Baba piri sufiliklə bağlı olmuş, Azərbaycanın mədəni, ictimai həyatında mərkəz rolunu oynamışdır.

Azərbaycanda müqəddəslər və möminlər sırasında adı çəkilən və xalq arasında məqbərələri ziyarətgah olan şəxslər içərisində Səfəvi şahları sülaləsinin soykökündə duran Ərdəbil şeyxləri də böyük rol oynamışlar. Təsadüfi deyildir ki, avropalı səyyahların bir çoxu bu şeyxlərin ziyarətgahına baş çəkmişdir. Həmin müəlliflərin əsərlərində bu türbə kompleksinə ayrıca bölmələr də həsr olunmuşdur. “Azərbaycanda orta əsr dini-xatirə kompleksinin ən nadir incilərindən olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksi Şah I İsmayılın ulu babası Şeyx Səfiəddinin (1252-1335) türbəsi ətrafında meydana gəlmiş, XVI əsrdə daha da genişlənmişdir” [4, 283]. Kompleks müxtəlif təyinatlı binaların qruplaşması nəticəsində yaranmış, zəngin kitabxanaya, xeyriyyə təyinatlı tikililərə malik olmuşdur – yəni bu kompleks “yalnız dini funksiya daşımamışdır” [4, 283; 9, 15], ictimai və mədəni mərkəz olmuşdur.

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş rus taciri Fedot Kotov da Şeyx Səfi kompleksi haqqında məlumat vermiş (F.Kotovda Şah Şəfi – red.) və bu kompleksin bir sığınacaq, xilas yeri olduğunu da qeyd etmişdir: “Bir qatil, quldur, borelu və ya böyük bir bədbəxtlikdən və ölümdən qaçan şəxslər bura gəlsələr, əlləri ilə zəncirdən tutub öpsələr, bundan sonra monastıra (məqbərəyə - red.) sığınır və qorxmurlar. Heç kim, hətta şahın özü belə onları edam etmir”. Kotov yazısına belə davam edir: “Elə olur ki, günahkarlar monastırdan (məqbərədən – red.) çıxarılır, lazım olduqları adamlara verilir, lakin onlardan günahkarlara zərər verməyəcəklərinə və onları edam etməyəcəklərinə dair vəd alırlar” [3, 74]. Kotovun verdiyi məlumatlar Adam Olearinin və Yan Streysin də səyahətnaməsində öz əksini tapmışdır [6, 581-584; 11, 288].

Şeyx Səfiəddinin türbəsi və yaxud mənbələrdə daha çox “Şeyx Səfi

məzarı” kimi qeyd olunan kompleks haqqında daha çox Adam Oleari və Yan Streys bəhs etmişlər. Hər iki müəllif bu kompleksin inşası tarixi, dəfn olunmuş məşhur insanların şəxsiyyəti, abidənin memarlıq özəllikləri və təyinatı barədə dolğun məlumatlar vermişdir. Bu məlumatlar kompilyativ deyil, müəlliflərin öz müşahidələrinə əsaslanır. Adam Olearinin əsərində qeyd olunur: “Meydanın yaxınlığında, artıq bir neçə dəfə xatırladığım məzar (Olearidə: *Mesar* – red.) və yaxud Şeyx Səfinin məqbərəsi yerləşir. Kəlbəli xan bizi bir dəfə oraya aparmışdı ... Məqbərəyə giriş böyük bir binadan və dairəvi bürcdən keçir. Onun qapısı gümüşdəndir. Döşəməsi başdan-başa xalça ilə döşənmişdir. Biz burada ayaqqabılarımızı çıxarmalı olduq. Bizə dedilər ki, Şah Abbas bu məqbərəni ziyarət etmək üçün Ərdəbilə gələndə şəhərə hələ yarım mil qalmış (təxminən 1 km – red.) ayaqqabılarını çıxarmışdı... Dediym qəbrin uzunluğu 8, eni 5 futdur, qızıl və gümüş çıraqlarla bəzədilmişdir. Qəbrin hər iki tərəfində “hafızan” adlanan 12 ruhani əyləşmişdi. Qarşılarında kiçik mizlər qoyulmuşdu. Mizlərin üzərində isə perqamentdən kitablar var idi... Bu otaqdan keçənlər uzun gümüş milləri olan, arakəsmə ilə ayrılan hücrəyə daxil olurdular. Həmin otaq əla döşənmişdi. İçəridə bir pilləkən hündürlüyündə minbər var idi. O da qızıl milləri olan arakəsmə ilə əhatələnmişdi. Onun arxasında Şeyx Səfinin məzarı yerləşirdi. Bəzilərinin yazdığı kimi, bu məzar qızıldan deyil, gözəl mərmerdən idi. Hündürlüyü 3, uzunluğu 9, eni 4 fut olardı. Üzəri qırmızı məxmər örtüklə örtülmüşdü... Bu qəbirdən solda Şah İsmayılın, Şeyx Səfinin həyat yoldaşının və bəzi Səfəvi şahlarının qəbirləri yerləşirdi” [6, 587-588].

Daha sonra Adam Oleari Səfəvi sülaləsinin bu məzarlıqda dəfn olunmuş digər nümayəndələrinin də adlarını sadalamışdır:

- Şeyx Sədrəddin – Şeyx Səfinin oğlu;
- Şeyx Cüneyd – Şeyx Sədrəddinin oğlu;
- Sultan Heydər – Şeyx Cüneydin oğlu;
- Şeyx Heydər – Şeyx Sultan Heydər oğlu;
- Şah I İsmayıl – Şeyx Heydər oğlu;
- Şah I Təhmasib – Şah I İsmayılın oğlu;
- Şah II İsmayıl – Şah I Təhmasibin oğlu;
- Şah Məhəmməd Xudabəndə – Şah I Təhmasibin oğlu;
- İsmayıl Mirzə, Həmzə Mirzə, Şah I Abbas – Şah Xudabəndənin oğulları.

Bu siyahıda dəfn olunanların adlarında bir anlaşılmazlıq var. Bu isə Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər məzarlarının Ərdəbildə deyil, Şirvanda olması ilə əlaqədardır.* Tarixdən məlumdur ki, Ərdəbil şeyxlərinin idarə etdikləri müliklər Cənubi Azərbaycanın bütün şərq hissəsini əhatə etmişdir. Ərdəbil şeyxlərinin Şirvan ərazisini də öz müliklərinə qatmaq iddiaları var idi. 1460-cı ildə Şirvanşah I Xəlilullahın Baharlı hökmdarı Cahanşahla birləşmiş qoşunları Samur çayı sahilində Ərdəbil hakiminin qoşununu darmadağın etmiş, Şeyx Cüneyd isə bu döyüşdə həlak olmuşdu. Müasir Qusar rayonunun Həzrə kəndində dəfn olun-

* Qeyd. Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər məzarları sonralar Ərdəbilə gətirilmişdir.

muş Şeyx Cüneydin qəbri üzərində sonralar – Şah I Təhmasibin dövründə (1524-1576) məscid-məqbərə binası ucaldılmışdır [5, 54-55]. Şeyx Heydər də sələfi kimi Şirvan ərazisində, Bayandurlularla döyüslərdən birində həlak olmuş, müasir Xızı rayonunun Tıxlı kəndində müridləri tərəfindən dəfn edilmişdir. Sonralar Şah I İsmayıl Şirvan ərazisinə yürüşü zamanı atasının məzarını tapmış (müridləri bu məzarın yerini gizli saxlayırdılar – red.), üzərində türbə tikdirib orada Şıxlar kəndini saldırmış, məqbərə ziyarətgaha çevrilmişdi [5, 56]. Şeyx Cüneydin məqbərəsindən fərqli olaraq Şeyx Heydər məqbərəsi dövrümüzədək qalmamış, sonralar unudulmuşdur.

Adam Oleari Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksinin inşası tarixi ilə bağlı olaraq yazmışdır: “Şeyx Səfinin məqbərəsini oğlu Şeyx Sədrəddin inşa etdirmiş, bu məqsədlə Mədinədən memar da dəvət etmişdi. Daha sonra Şeyx Cüneyd həyəti genişləndirmiş, daha bir neçə bina tikdirmişdir” [6, 590-591]. Abidənin yalnız ziyarətgah deyil, həm də elmi-mədəni mərkəz olduğu səyyahın digər məlumatından da görünür: “Biz abidəni gözə-gözə çox geniş, tağtavanlı və qızıl suyu ilə bəzək vurulmuş, məscidə oxşar salona daxil olduq... Bu salonda kitabxana yerləşirdi. Kitablara bağlı dolablarda idi, dikinə deyil, üst-üstə qoyulmuş vəziyyətdə düzülmüşdü. Bu kitabların çoxu ərəb, bəziləri isə fars və türk dillərində idi. Onların bir hissəsi perqament, digəri isə kağız üzərində çox təmiz xətlə yazılmışdı” [6, 591].

Həm Adam Oleari, həm də Yan Streys Ərdəbil haqqında qeydlərində Şeyx Səfi məqbərəsinin təsvirinin ardınca Seyid Cəbrayılın məqbərəsi haqqında bəhs etmişlər. Adam Oleari bu barədə yazmışdır: “Şeyx Səfinin atası Seyid Cəbrayılın məqbərəsi Ərdəbildən yarım mil aralıda olan Kəlhəran kəndində yerləşir. Məqbərə böyük bir bağçanın içində dairəvi bina şəklində tikilmişdir. O, rəngli şüşələri olan pəncərələrlə əhatələnmişdir. Dəmirdən çəpəri var. Qəbrin özülü o qədər dərin ki, oraya 10 pilləkən enməklə düşmək mümkündür” [6, 592-593]. Bu təsviri təkrarlamış Yan Streysin yazdıqlarından məlum olur ki, Seyid Cəbrayılın məqbərəsi də Azərbaycan əhalisinin ziyarətgah yerlərindən olmuşdur [11, 288].

Nəticə. XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanda dini vəziyyətlə, əhalinin dünya-görüşü, inancları ilə bağlı mənbə məlumatlarını ümumiləşdirsək, aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- Bu dövrdə din Azərbaycan əhalisinin həyatında həm dünyagörüşü, həm ictimai-siyasi təsisat, həm də mədəniyyət forması kimi önəmli yer tuturdu;
- Məscidlər, pirlər, türbələr və məqbərələr yalnız ibadətqah və ziyarətgah rolunu oynamırdı. Onların təyinatı daha geniş idi. Onlar xalqın müxtəlif təbəqələrinin, xüsusilə şəhər əhalisinin toplaşma, ünsiyyət, bəzən isə müxalifətin gizli müzakirə yeri, kitabxana, elm, tədris mərkəzi olmuşdur. Həmin abidələr həm də orta əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti aydınlaşdırmağa, elmin və mədəniyyətin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir;
- İslamla sıx bağlı olmasına baxmayaraq, Azərbaycan əhalisi tolerant idi. Ölkədə məscidlərlə yanaşı, xristian və yəhudi əhalinin sərbəst etiqadı üçün

imkanlar orta əsrlər üçün görünməmiş dərəcədə geniş olmuşdur. Orta əsrlərdə tolerant mədəniyyətin mövcudluğu faktı da Azərbaycan xalqının mədəni toplum kimi zəngin ənənələrə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Изд. 6-е, стереотипное. - Москва: Русский язык, - 1985. - 944 с
2. Насыева F. Biblioqrafiya. - Bakı: Nərgiz, - 2013. - 138 s.
3. Котов Ф. Хожение купца Федота Котова в Персию. - Москва: Восточная Литература, - 1958. - 109 s.
4. Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. - Bakı: Aspoliqraf, - 2008. - 448 s.
5. Nemət M. Azərbaycanda pirlər (sosial-ideoloji və iqtisadi-siyasi mərkəzlər). - Bakı: Azərnəşr, - 1992. - 104 s
6. Подробное описание путешествия Гольштинского Посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Перевел с немецкого языка П.Барсов. Изд. Императорского Общества истории и древностей России при Московском Университете. – Москва: Университетская типография, - 1870. - 1070 с.
7. Путешественники об Азербайджане / Под ред. Э.М.Шахмалиева. Составитель З.И.Ямпольский. Т.1. - Баку: АН. Азерб. ССР, - 1961. - 497 s.
8. Путешествие в Тану Иосафата Барбаро, венецианского дворянина. Перевод с итальянского. БИПР, Т.1. - СПб.: 1836, - 156 s.
9. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. - Баку: АН Азерб. ССР, - 1964. - 255 с.
10. Seyyahların Gözüylə Sultanlar ve Savaşlar. - İstanbul: Yeditepe Yayınevi, - 2006. - 246 s.
11. Стрейс Я.Я. Три путешествия / Перевод Э.Бородиной. - Москва: Соцэкгиз, - 1935. - 383 с.
12. Шарден Ж. Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг. // Перевод Е.В. Бахутовой и Д.П. Косовича (Из журнала "Кавказский вестник" за 1900 и 1901 гг.). - Тифлис: Скоропечатня М. Мартиросянца, - 1902. - 301 с.
13. Тектандер Г. Путешествие в Персию через Московию. пер. А.И.Станкевича. - Москва: Директ-Медиа, - 2010. - 108 с

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ О ВЕРОВАНИЯХ, МЕЧЕТЯХ И ПИРАХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Саяд Ч.МЕХТИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сведения западноевропейских путешественников, посетивших Азербайджан в средние века, о религиозном мировоззрении, мечетях, гробницах и святилищах азербайджанского народа. Религиозное поклонение азербайджанцев, важное место Ислама в азербайджанском обществе, и тот факт, что святыни и усыпальницы выполняли не только роль святынь, но и являлись собирательными, коммуникативными, библиотечными, научными и образовательными центрами не ускользнул от внимания европейских путешественников. В статье объективно анализируется информация путешественников Адама Олеария, Яна Стрейса, Жана Шардена, Жана-Батиста Тавернье и Георга Тектандера.

Ключевые слова: путешественники, мечети, святыни, святилище шейха Сафи, святыня Дири Баба.

MEDIEVAL EUROPEAN TRAVELERS ON THE BELIEFS, MOSQUES AND SHRINES OF AZERBAIJANI PEOPLE

Sayad Ch. MEHTIZADE

SUMMARY

This article discusses the information written by Western European travelers who visited Azerbaijan in the Middle Ages, about the religious outlook of the Azerbaijani people, their mosques, mauseleums, shrines. The prayers of Azerbaijanis, the important place of Islam in Azerbaijani society, the fact that shrines did not only play the role of a shrine, but also they were a spot for gathering, communication, library, science and education center, did not escape the attention of European travelers. The article objectively analyzes the records in the travelogues of Adam Olearius, Jan Struys, Jean Chardin, Jean-Baptiste Tavernier and Georg Tectander.

Keywords: travelers, mosques, shrines, the mauseleum of Sheikh Safi, the shrine of Diri Baba.